

Засади демократизації політичного режиму Марокко

Камілі Дріс,

аспірант кафедри політології
філософського факультету

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

Василь Чигринов,

кандидат економічних наук,
професор кафедри політології
філософського факультету

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

С. Хантінгтон у книзі „Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття” наводить слова одного єгиптянина, який 1989 року так висловився щодо майбутньої політики країн арабського світу: „Від демократії нікуди не подітися” [1, с. 118]. Тобто, йдеться про динамічне розширення глобалізації – нового (демократичного) порядку, до якого прилучаються й країни, що розвиваються. Відбувається паралельний процес: консолідація демократії в розвинених країнах і впровадження демократичних політичних інститутів та цінностей у напівтрадиційних незахідних суспільствах.

Коли називаємо суспільство сучасним, то маємо на увазі, що воно демократичне (внаслідок органічного розвитку „знизу”) або демократизоване (в результаті політичної неорганічної модернізації „згори”). Демократизація – один з аспектів політичної модернізації, найчастіше – завершальний її етап, на якому створюються легальні бюрократичні механізми, формуються плюралістичні групи інтересів у межах авторитарного або навіть напівтрадиційного правління. На часі визнається можливим і перспективним у процесі демократичної модернізації послуговуватися взаємодією традиційного й сучасного, коли, як висловився Ф. Рігс, створюється нова система, що „виробляє власні системні характеристики”, „оригінальний механізм самовідтворення і

підтримання стабільності”, а традиція виявляє „значні адаптивні здібності” [2, с. 85].

Прикладом країни, політичний режим якої в межах конституційної монархії під час демократичної трансформації успішно (хоча й нелегко) використовує традиційні цінності та інститути для досягнення високої мети – стати сучасною розвинутою державою, та легітимації способів її досягнення, є Королівство Марокко.

Серед багатьох запропонованих визначень політичного режиму (А. Соловійов, К. Арановський, Є. Темнов, В. Чиркін, Г. О’Доннел, Ф. Шміттер) перевагу, на нашу думку, доцільно віддати тлумаченню Є. Темнова. Він визначає політичний режим як рівень гарантованості демократических прав і політичних свобод особистості, ступінь відповідності офіційних конституційних і правових форм політичним реаліям, характер ставлення владних структур до правових засад державного і суспільного життя [3, с. 307]. Російські (Н. Дьяков, А. Малашенко, Р. Ланда, Є. Павлуцька, І. Фадеева, О. Мартишин) та українські (О. Фісун, В. Кушніренко) дослідники виявляли загальні закономірності модернізації в незахідних (арабських) країнах, значення шаріату для реформування державної системи в ісламських країнах, особливості історії та культури, розвитку капіталізму в Марокко, особливості політичної системи неопатримоніального типу тощо.

Серед марокканських політологів, які досить ґрунтовно досліджують проблеми політичної модернізації та демократизації Марокко, слід назвати М. Бердоузі та М. Жаррафа. Проте перший присвятив своє дослідження загальним проблемам демократичного транзиту, а у численних працях другого, в яких висвітлюються проблеми модернізації політичної системи з прагненням охопити якомога більше питань, так чи інакше пов’язаних з цим процесом, оминається інший бік проблеми – демократизації політичного режиму. Особливої уваги заслуговують праці А. Саафа. Його висновки важливі для кожного, хто прагне зрозуміти особливості неопатримоніального політичного режиму Марокко, процесів демократизації країни (тобто вивільнення від найбільш негативних, гальмівних патримоніальних рис) та їх перспективи. Твори А. Будахріна, Н. Бенсбіа, С. Земмі та інших стосовно політичних реалій сучасного Марокко допомагають з’ясувати відповідність демократичних декларацій їх практичному втіленню.

На думку французького вченого Ж. Медара, неопатримоніалізм властивий усім країнам, що розвиваються, незалежно від типу політичного режиму та форми правління. Проте історична реалізація неопатримоніалізму в різних країнах (Туніс, Алжир, Марокко) не однакова. Форми та зміст його в кожній з них має і спільні, й специфічні риси. Але, в будь-якому випадку, перенесені на традиційний ґрунт головні елементи сучасної політичної системи (конституція, багатопартійність,

виборча система, парламент тощо) у неопатримоніальному суспільстві трансформуються й нерідко стають оболонкою, що прикриває традиційні та напівтрадиційні суспільні зв'язки. Головний інститут в структурі політичної влади Марокко є альянсом між політичним режимом і місцевою елітою. Він розвивається в межах політичного протегування й обміну послугами між партнерами.

У тому, що монархія й демократія сумісні, вже ніхто не сумнівається. Та про яку демократію йдеться? – запитує, тим часом, М. Бердоузі. Спрощено – це політична система з такими ознаками, як багатопартійність, свобода слова, загальне виборче право, правова держава. Така система передбачає капіталістичний соціально-політичний порядок, який, до речі, може поширюватися й на недемократичні (навіть тоталітарні) політичні режими [4, р. 12]. Сьогодні вже недосить а ні прозорих виборів, а ні урядової перебудови, щоби вважати демократичні перетворення завершеними. Для цього потрібні не тільки глибокі системні зміни в конституційній, політико-адміністративній, соціально-економічній і культурній царині, а й, як на Р. Даля, виборність посадових осіб, регулярні і чесні вибори, свобода слова, альтернативні джерела інформації, автономні асоціації. Виконання цих умов вчений називає поліархією [5, с. 85, 89].

У політичному дискурсі глобалізації демократичного транзиту М. Бердоузі говорить про міжнародне політичне право, яке тлумачить як „геодемократичне”, серед особливостей котрого на перше місце висуваються „норми міжнародного співробітництва”, що сприяють процесам демократизації в країнах, які розпочали глибокі соціально-політичні реформи.

Друга особливість виявляється у сфері боротьби численних політичних і громадських організацій за дотримання прав людини.

Третя (з точки зору дії демократичних механізмів) – виникнення поняття „міжнародне виборче право”, що, по-перше, передбачає утвердження загальних норм відкритих виборчих змагань, а, по-друге, сприятиме появі вільного громадянина. У цьому сенсі міжнародне спостереження за місцевими виборами недаремно вважається дієвим засобом проти псевдодемократичних процесів.

Четверта особливість – поява міжнародної демократичної юриспруденції: розвиток механізмів міжнародного звинувачення, екстрадиції і засудження злочинів проти людства. (Від себе зазначимо, що одним із головних аспектів створення правової держави є підвищення відповідальності її керівників, для чого до міжнародної практики введено правило обов'язкового декларування доходів глав держав як важливого елемента демократії).

П'ята особливість – зміна принципу втручання/невтручання через те, що окремі диктаторські режими використовували Хартію ООН та

міжнародні договори як таку собі „правову парасольку”, якою прикривалися від свого народу. На часі – безпечна екологія, свобода пересування людей, ідей і товарів у межах всієї планети. Свобода і демократичні права мають стати спільною турботою всього людства.

Шостий аспект: норми соціального права жінок, дітей, інвалідів дедалі більше перетворюються на геополітичне право в плані соціально-економічного та демократичного розвитку. Вони стають вагомим конституційним елементом.

Сьомою особливістю є те, що геоправові норми демократичного переходу стосуються не тільки глобального, а й регіонального порядку [4, р. 13, 15, 17]. Це наочно можна довести на прикладах політичних змін в ісламських країнах Сходу (Йорданія, Ліван, Іран) та Африки (Туніс, Марокко та ін.).

Отже, навіч тенденція до зміцнення демократичної моделі в загальносвітовому масштабі. Водночас не зникла небезпека того, що країни, які не мають давніх демократичних традицій, можуть сприйняти найгірший варіант демократії – так званий „деградуєчий конституціоналізм”, від чого застерігає, зокрема, марокканський правознавець і політолог М. Брагімі [6, р. 21]. Він має на увазі те, що в деяких африканських країнах конституційні реформи впроваджуються на користь переважно виконавчої (а не законодавчої) влади. Хоча значною мірою це є об’єктивною необхідністю для країн перехідного типу (особливо напівтрадиційних) у процесі їх демократизації. (Великомасштабна політична модернізація напівтрадиційного суспільства можлива лише за умови жорсткого авторитарного режиму, спроможного забезпечити порядок, розвиток ринкових механізмів та зберегти національну єдність). Але, крім того, на нашу думку, тут криється небезпека збільшення розриву між соціально-політичними реаліями і декларованими (демократичними) принципами. Як доводить Ф. Бенетон, авторитаризм може мати консервативний або реформаторський характер. У першому випадку режими підтримують існуючий порядок, мають власні закони функціонування та відповідну еліту. У другому – суспільна влада стає все ширшою: держава впроваджує реформи, змінює традиційний порядок, значною мірою тисне на підданих, але не прагне поглинути громадянське суспільство [7, с. 187 – 188].

Можемо впевнено стверджувати, що авторитарний політичний режим Марокко належить до реформаторського типу. Одним із напрямків його трансформації є поступове звуження неопатрімоніального простору (за рахунок раціоналізації державно-адміністративного управління, демократизації принципів і способів прийняття політичних рішень).

Демократизація у пізньокапіталістичному суспільстві (як розвиток формальної раціональності) зазвичай супроводжується значною бюрократизацією, що загрожує кризою легітимації наявних політичних

центрів влади. Тому виникає необхідність визначити механізми контролю над бюрократичним апаратом. Це є актуальним завданням і для Марокко.

На відміну від „християнського світу”, де перемогла тенденція розділення влади на світську й духовну, „світ ісламу” такого не припускає (теоретично). Принцип злиття світського й духовного, втілений у королівській владі Марокко, яка об’єднує вищу державну та вищу духовну владу (король Марокко як представник шерифської династії Алауїтів очолює всю громаду правовірних – умму). Проте поступове розділення політики й релігії в сучасному суспільно-політичному житті вже є реальністю, тобто державно-релігійна влада не поширюється беззастережно на ідеологічну, духовну (нерелігійного спрямування) та політичну діяльність всього спектру учасників політичного процесу, вивільняючи широке поле для самостійної творчості.

Специфікою політико-режимної демократизації в Марокко є необхідність додаткової – релігійної – легітимації політичних реформ, яка відбувається на трьох рівнях:

- перший (верхній) – з боку глави правовірних, який апелює (як муджтахід, тобто наділений справедливістю і мудрістю) до Корану та суні за духовно-ідеологічною підтримкою власних політичних реформ, сутність яких відповідає демократичному потенціалу морально-правових норм і принципів ісламу;
- другий (середній) – з боку улемів (релігійних діячів), під час консультацій з якими узгоджуються проблеми політичної модернізації, що зачіпають певне коло ісламських традицій у різних сферах життєдіяльності умми;
- третій (нижчий) – з боку всіх віруючих, оскільки процес демократизації торкається економічних, соціальних і політичних інтересів кожного й віддзеркалюється в умах і серцях людей, перетворюючи їх на активних політичних агентів, що сприяють (або протидіють) цьому процесові. А оскільки в Марокко тип „опікуваної демократії” будується „згори”, важливість зваженої й узгодженої з головними стратегічними завданнями концепції демократизації у напівтрадиційному суспільстві набуває особливого значення.

У перші роки незалежності країни король Мохамед V (1956 – 1961 рр.) розпочав реформи задля поєднання монархії і демократії. 8 травня 1958 року він репрезентував Королівську хартію, згідно з якою створювався „режим конституційної монархії, що враховувала б найвищі інтереси країни і відповідала б характеристикам режиму справжньої демократії в дусі Ісламу, ...здійснення нашої волі до участі нашого народу в управлінні й контролі за справами в державі” [8].

Серед принципів Королівської хартії є такі:

- розглядати незалежність як засіб реалізації фундаментальних реформ і створити в країні демократичні конституційні структури та

інститути;

- демократичний режим – найліпша форма правління в країні, яка захищає свій суверенітет;
- вступ держави до нової епохи – створення політичних і конституційних інститутів, які дозволяють народові безпосередньо управляти державними справами;
- суверенітет належить народові, а король є його гарантом;
- демократія здійснюється на принципах ісламу та національної свідомості;
- захист законом прав людини та громадянських свобод [9, р. 225 – 226].

План монарха відповідав прагненням народу, і практично всі накреслені завдання було втілено в закони та конституційні положення. Так, у листопаді 1958 року було опубліковано Кодекс політичних і громадянських свобод, який гарантував свободу об'єднань, зборів, висловлення думок. Свободу профспілок проголошено ще у липні 1957 року.

Перша Конституція (1962 р.) проголосила, що „Марокко є конституційною, демократичною і соціальною монархією” (ст. 1) та що „суверенітет належить нації, яка здійснює його шляхом референдуму та через конституційні інститути” (ст. 2) [10]. Ці основоположні принципи (вони повторюються у всіх наступних конституціях, тому тут посилаємося на текст останньої) становлять фундамент політичного режиму Марокко (авторитарного та поки що неопатримоніального), трансформаційний рух якого до парламентарної монархії прискорився завдяки політичним і правовим змінам останнього десятиліття. За таких умов монарх виконує роль центру, що генерує головні інноваційні проекти, мобілізуючи свої владні ресурси, залучаючи технічну та політичну еліту і використовуючи навіть, як це не парадоксально, такі патріархальні традиції, як вірність трону й королю (символу нації та главі правовірних).

М. Жарраф, проаналізувавши тронні промови короля Мохамеда VI, виокремив головні концепти модернізації політичної системи Марокко, які є продовженням попередньої доктрини короля Фе Хасана II („хасанізму”: політичний плюралізм, економічний лібералізм та децентралізація) і розробкою нових пріоритетів („нова концепція влади”: розподіл влади, незалежність кожної з її гілок; регіоналізація, деконцентрація, правова держава, стабільність, безпека тощо) [11, с. 30 – 33]. У новій „концепції влади” наголос робиться на забезпеченні особистої свободи, прав людини та піднесенні ролі законності. На це вказують і інші марокканські політологи.

У контексті цієї загальної концептуальної спрямованості мають виконуватися пріоритетні завдання, окреслені королем Мохамедом VI в інтерв'ю газеті „Фігаро” 4 вересня 2001 року: забезпечення соціальної рівноваги та інтеграції; реальної рівноправності чоловіків і жінок; боротьба

з бідністю та неписьменністю тощо [12, р. 2].

Отже, враховуючи, що головні концептуальні засади демократизації були вироблені королями (Мохамедом V, Хасаном II та Мохамедом VI) з урахуванням досвіду практичної їх реалізації та міжнародної практики політичної демократизації, спробуємо подати їх у цілісному вигляді.

1. Демократичний режим – найкраща форма правління, обрана королем і народом Марокко, яка здійснюється на засадах ісламу і національної свідомості.

2. У межах конституційної монархії та за умов територіальної цілісності й політичної стабільності, відповідно до концептуальних засад демократизації (див. вище), держава має нарощувати динаміку розвитку вже функціонуючих і створюваних демократичних інститутів для досягнення вищого рівня розвитку правової держави і громадянського суспільства, притаманного парламентарній монархії, не відмовляючись при цьому від власної національно-культурної самобутності (перш за все – інституту монархії). (А. Будахрін засвідчує заяву короля Фе Хасана II – своєрідний заповіт для свого нащадка й народу, сутність якого зводиться до головної політичної мети реформ: посилити роль законодавчих органів для „просування до **парламентської конституційної монархії**” (підкресл. авт.) [13, р. 160]). Поки що, через традиційну вагу держави в політичних системах східних держав та об'єктивну необхідність централізованого управління й авторитарних засобів керівництва під час перехідного періоду, переважають повноваження виконавчої влади. Супутнім наслідком політичної трансформації має бути позбавлення неопатримоніальних пережитків на всіх рівнях державно-політичного регулювання та демократизація політичного режиму.

Межі статті не дозволяють широко розкрити всі напрямки соціально-політичного реформування, однак спробуємо назвати основні. Почнемо з економічного лібералізму (як принципу максимального обмеження втручання держави в економіку) саме через притаманну африканським країнам пріоритетність соціально-економічних (а не політичних) завдань.

Економічний лібералізм повинен не тільки забезпечувати нормальне функціонування ринкових механізмів як засобу розвитку економіки та підвищення рівня життя народу, але й сприяти перспективній політичній меті – вивільнити економічну ініціативу та підприємливість громадян, спроможних у майбутньому утворити той необхідний середній прошарок, що стане складником матеріального й політичного підмурівку правової держави і громадянського суспільства.

Міжнародні фінансові організації (МБ, МВФ, МБРР) сприяють структурним економічним перетворенням (демократизації в цілому) в країнах, що розвиваються, однак їхня підтримка не безкорислива, і одним із наслідків цієї допомоги стає значне скорочення витрат на соціальні потреби. Керівництво Марокко раціонально поєднує політику економічного

лібералізму з принципами державного регулювання та планування (враховуючи досвід ускладнень внаслідок деяких економічних реформ, що призвели до кризових ситуацій у 1960-х і 1980-х роках та призупинення процесів демократизації). Отже, на нашу думку, необхідно поєднувати економічний лібералізм з відповідними соціальними програмами запобігання його негативних наслідків. До того ж, одним із результатів економічного лібералізму є зміцнення великої буржуазії, не завжди схильної „рухати демократію”.

1989 року було сформовано економічну й соціальну раду, створено законодавчі умови для поліпшення інвестування (2001 року інвестиції вперше в історії Марокко досягли 3 мільярдів доларів [12]). 1998 року прем'єр-міністр проголосив певні гарантії діловим колам за умови, що вони братимуть участь у вирішенні соціальних питань [13, р. 210; 14, р. 49 – 59].

Політичний плюралізм у поєднанні з економічним і політичним лібералізмом має забезпечити збалансоване поєднання різних економічних і політичних інтересів за допомогою політичних і неполітичних асоціацій (28 політичних партій різного спрямування, профспілки, фонди, асоціації, місцеві органи самоврядування), сформувати політичну еліту (спроможну пропагувати й поширювати серед населення демократичні ідеї та цінності), розвивати демократичну політичну культуру, зміцнювати принципи парламентаризму. Цей фундаментальний принцип (гарантований статтями 3, 8 – 15 конституції [10]) правової держави суттєво впливає на перебудову традиційного механізму відносин панування/підлеглості, обумовлює дотримання політичних прав і свобод, розмаїття суб'єктів економічного, політичного й культурного життя суспільства.

У розвитку політичного плюралізму, як підкреслив О. Бендуру, велику роль відіграла конституція 1992 року, в якій було зафіксовано певні вимоги опозиції щодо захисту прав людини і правової держави [15, р. 95]. Створення Конституційної ради 1994 року – подія великого політичного значення, оскільки її завданням є контроль над відповідністю законотворчої діяльності конституції та праву. Нові поправки до виборчого закону та режиму таємного голосування 2002 року забезпечують прозорість виборчих змагань, що принципово сприяє більшій відкритості суспільства, тобто його демократизації. Як запевняє А. Ламшиши, політичний плюралізм „здається, утвердився глибоко й надовго” [16, р. 94].

Принцип політичного плюралізму може зміцнюватися лише за умови первинності й верховенства права, відповідності закону праву, **поваги до прав і свобод особистості**, створення ефективної системи їх захисту (в тому числі й від держави). В цьому – запорука побудови правової держави.

Марокко, як одна з країн – членів ООН, підписала Загальну декларацію прав людини 1948 року. Рівність усіх (чоловіків і жінок) перед законом,

їхні політичні права й свободи гарантовані Громадським кодексом 1958 року (який, до речі, нині переглядається з метою його демократизації) та конституційними законами, орієнтованими на демократичну систему цінностей. (Подробиці зі станом прав людини, статусом жінок у Марокко, ініційовані владою фонди та громадські організації висвітлено в нашій статті у Віснику ХНУ ім. В. Каразіна за 2003 рік [17]).

Проте ще не все гаразд з правами людини: необхідно застосувати правила політичної гри, за яких держава мала б нормально функціонувати в демократичному режимі. Значний крок до цього зроблено у 2000 – 2004 роках: жінкам надано набагато більше прав (політичних, соціальних, в сім'ї) у сенсі їх реальної рівноправності з чоловіками та особистої політичної соціалізації, що, на нашу думку, по-перше, прискорить загальний рух до демократії, а, по-друге, перенесе наголос у жіночому русі на спільну з чоловіками боротьбу проти старих (патримоніальних) і нових (бюрократичних) пут під час реалізації демократичних законодавчих рішень.

Що ж до принципу **децентралізації** (демократична децентралізація передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування), то ця компонента у модернізаційному проекті має марокканську специфіку. Вона віддзеркалює ісламську традицію шури (ради) та нагадує давню судову систему ради нотаблів (джемаа), обраних для управління інтересами племені. Ще 1959 року спеціальним дахіром (наказом) було утверджено принцип обрання рад у кожній комуні (сільській та міській) загальним прямим голосуванням. У вересні 1976 року збільшено обсяг компетенції громади й зміцнено автономію місцевих колективів. А. Сааф назвав 1977 рік відправною точкою лібералізації режиму та реорганізації інституту влади. Він слушно підкреслив значення децентралізації для звуження неопатримоніального кола й створення правової держави [18, р. 142] саме через те, що вона покликана поступово зменшувати властиве неопатримоніальному режиму дистанціювання між центром політичної влади та периферією (всім суспільством).

Французький автор Ж. Ведель відзначає різницю між децентралізацією (передача прав на прийняття рішень органам, які ієрархічно не підпорядковуються центральним органам влади) та деконцентрацією (організаційна техніка управління, за якої право на прийняття рішень передаються представникам центральної влади, призначених очолювати адміністративні округи чи державні служби). Причому, зауважує Ж. Ведель, саме децентралізація має переваги демократичного характеру, бо таке управління практичніше, ніж централізоване [19, с. 659 – 660]. Ми ж додамо, що тут є чималі резерви для поглиблення процесу демократизації всього політичного режиму як сукупності засобів, прийомів і способів врегулювання й використання державної влади в інтересах усього суспільства.

Прикметно, що в конституції 1996 року не зустрінемо слова „децентралізація”. Натомість є низка положень, які стосуються місцевих громад, котрі мають управляти демократично і бути представниками громадян не тільки на місцевому, а й на національному рівні (статті 38, 100, 101) [10]. У децентралізації вирізняються три рівні: комунальний, провінційний і регіональний. На першому електоральний процес організований так, щоби він був платформою для інших рівнів.

Що стосується провінцій, то тут зберігається жорсткий контроль держави, і поки що рано говорити про децентралізацію чи деконцентрацію. Хоча є певний позитивний сенс у жорсткому управлінні деякими (хоча б сахарськими) провінціями. Вони потребують особливої уваги й підтримки, спеціальної державної програми відродження, розвитку і подальшого залучення до демократизаційних процесів.

Регіон менше залежить від центральної влади. Його особливі права, можливість налагодження стосунків на рівні „регіон – регіон”, „регіон – місцеві колективи”, „регіон – держава” тощо захищені положеннями адміністративно-територіальної реформи 1991 – 1992 років, конституцією 1996 року (згідно з якою представники регіонів є у Палаті радників), хартією регіонів 1997 року, новим законом про регіональну автономію 2001 року.

Для поліпшення правового і соціально-економічного стану марокканських громадян і перетворення їх на активних акторів розвитку країни та демократизації, керівництво країни (передусім – монарх і уряд) останнім часом розробляє низку спеціальних заходів, реформ (пенсійна, податкова, освітня, щодо статусу жінок тощо) і навіть повернулося до соціально-економічного планування (план розвитку на 2000 – 2004 роки).

Звісно, демократизація неможлива без розвитку особистості. А це процес тривалий, він потребує державної уваги. Як пише А. Акнуш, коли пріоритети віддавалися не економічному розвитку, це віддаляло від демократизації політичної системи, хоча демократія розвивається не лише шляхом розв’язання економічних проблем [20, р. 151 – 153].

Зрозуміло, поки що можна говорити скоріш про демократичний процес, аніж про демократію (повною мірою вона не може бути досягнута ніде в світі), але, на нашу думку, реалії свідчать про незворотність обраного шляху та бажання зміцнити в суспільній свідомості стійку психологічну мотивацію особистої і колективної діяльності в межах і термінах політичної демократії. Таке запевнення з вуст лідера нації та глави правовірних і водночас реформатора мають особливу вагу і є спонукою до дій.

Література:

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. - М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. - 368 с.

2. **Осипова О. А.** Американская социология о традициях в странах Востока.- М.: ГРВЛ, 1985.
3. **Чиркин В. Е.** Конституционное право зарубежных стран.- М.: Юристъ, 1997. - 568 с.
4. **Berdouzi M.** Reperes d'un geo-droit de la Transition Democratique. Collection Droit Public Rabat, 2000, p. 11 – 17.
5. **Даль Р.** О демократии / Пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского.- М.: Аспект Пресс, 2000. - 208 с.
6. **Brahimi (M).** La Reconversion de L'ordre politique interne au modele Democratique: Developpements recents: Fondation Konrad Adenauer. 20-21 AVRIL, „Colloque International”, Rabat, 2000, p. 19 – 27.
7. **Бенетон Ф.** Введение в политическую науку / Пер. с фр.- М.: Изд-во „Весь мир”, 2002. - 368 с.
8. S. m Feu Mohamed V, la charrete royale du 8 mai 1958.
9. **Abdelhadi Ghazi:** D'hier a Aujourd'hui. Le champs politique Marocain.- Casablanca. Najah El Jadida, 1997. – 286 p.
10. La constitution Marocaine 13 september 1996.
11. **Жарраф М.** Концепція політичної модернізації, викладена у тронних промовах Його Величності Короля Марокко Мохаммеда VI (1999 – 2002 рр.) // Політика Королівства Марокко: ідеї, інститути: Збірка статей.- Х.: Константа, 2003.- С. 29 – 34.
12. 4 septembre 2001 in Figaro.
13. **Boudahrain A.** Le nouveau MAROC politique quel avenir?- Casablanca: Edition almadaris, 1999.- 319 p.
14. **Bensbia N.** Pouvoir et politique au Maroc. Media strategique.- Casablanca, 1999.-196 p.
15. **Omar Bendourou.** Les Raports entre le Roi et le government in alternance et transition democratique collection. Droit publique.-Rabat,2001.- 139 p.
16. **Lamchichi A.** Islamisme: Les specificates marocaines // Confluences mediterranees - Hors-serie.- Paris: L'Harmattan, 2000. - P. 81 – 95.
17. **Камілі Дріс.** Становлення правової держави – важливий крок до забезпечення прав людини в Марокко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. II Політологічні читання „Глобалізація світу та вибір моделі розвитку сучасної України”. Питання політології. - 2003. - №592. - С. 398 – 405.
18. **Saaf A.** Maroc l'esperance d'Etat moderne. - Casablanca: Afrique orient, 1999. - 191 p.
19. **Гомеров И. Н.** Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. - М.: ООО „Изд-во ЮКЭА”, 2002. - 832 с.
20. **Aknouch A.** en Le Nouveai sciecle, No. 44, mai 1999.